

οποίο μεταφέρονται τα ελληνικά ονόματα της βυζαντινής εποχής στο λατινικό αλφάβητο (π.χ. Vouigionos και όχι Bouigionos, αφού στα ελληνικά είναι Βουρίωνος). Τέτοιες παρατηρήσεις ωστόσο δεν μειώνουν καθόλου την πολύ καλή εντύπωση που αφήνει η συλλογική έκδοση των μελετών του Μ. Kaplan, πολλές από τις οποίες θα ήταν αλλιώς δυσεύρετες όχι μόνο στο ευρύτερο κοινό, αλλά και στους ίδιους τους βυζαντινολόγους.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

B. NEPANTZH-BAPMAZH

Νίκος Μαλιάρας, *Βυζαντινά μουσικά όργανα* [Ελληνικές μουσικολογικές εκδόσεις 6], Αθήνα 2007, σ. 623.

Το παρόν *opus magnum* του καθηγητή του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Αθήνας Νίκου Μαλιάρα, έρχεται να καλύψει ένα μεγάλο κενό στις γνώσεις μας για το προκείμενο θέμα: τα μουσικά όργανα κατά τη μακρά περίοδο ζωής της αυτοκρατορίας την οποία συνηθίσαμε να ονομάζουμε «Βυζαντινή» στην ιστοριογραφία αλλά και στην τέχνη. Η συστηματική πολύχρονη ενασχόληση του κ. Μαλιάρα αρχικά με το *πολύαυλον όργανον* και στη συνέχεια ευρύτερα με τα *βυζαντινά μουσικά όργανα*, τον οδήγησε στη συγγραφή αυτού του ογκώδους και πολύτιμου τόμου, τυπωμένου σε χαρτί πολυτελείας, καλοδεχόμενου και εξαιρετικά χρηστικού για μεγάλη μερίδα μουσικολόγων και ερευνητών γενικότερα, αλλά και εντυπωσιακά στηριγμένου στις πηγές.

Μετά τον *Πρόλογο* του επιστημονικού υπευθύνου της σειράς *Ελληνικές Μουσικολογικές Εκδόσεις* ομοτίμου καθηγητού Αποστόλου Κωστίου και το *Αντί Προλόγου* σημείωμα του συγγραφέα (όπου πληροφορούμαστε ότι ο παρών τόμος ασχολείται με τα πολύχορδα όργανα, τα όργανα του βυζαντινού στρατού και το πολύαυλον, ενώ ένας δεύτερος τόμος θα παρουσιάσει προσεχώς τις υπόλοιπες κατηγορίες οργάνων), ακολουθεί η *Εισαγωγή* (σ. 21-32) όπου γίνεται μια σύντομη αλλά πλήρης θεώρηση και αξιολόγηση της έως σήμερα έρευνας (υπό των ξένων και –σε πολύ μικρότερη δυστυχώς κλίμακα– υπό των ελλήνων ερευνητών) περί του θέματος. Ήδη από την *Εισαγωγή* αυτή διαφαίνεται η από μέρους του συγγραφέα ευρεία γνώση και ευχερέστατη χρήση πλήθους προγενέστερων δημοσιευμάτων, πολύ ή λιγότερο σχετικών με το υπό διαπραγμάτευση θέμα, και προκαταβάλλεται ο αναγνώστης για τη συνέχεια που θα επακολουθήσει στο κυρίως μέρος του βιβλίου.

Αυτό το κυρίως μέρος καταστρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια (και όχι «μέρη» –σ. 19, δεύτερη και τρίτη παράγραφος). Στο πρώτο (σ. 33-63)

γίνεται μια «προκαταρκτική προσέγγιση» πηγών οι οποίες αναφέρουν βυζαντινά όργανα (ανώνυμος αλχημιστής, αραβικά κείμενα, εικονογραφικές μαρτυρίες) και σχηματίζεται έτσι ένας πρώτος κατάλογος οργάνων τα οποία μαρτυρούνται στο βυζαντινό κράτος σε ένα μεγάλο χρονικά διάστημα. Ακολούθως, στο δεύτερο κεφάλαιο (σ. 64-154) εξετάζονται τα «βυζαντινά πολύχορδα», στο τρίτο (σ. 155-266) τα «μουσικά όργανα στον βυζαντινό στρατό» και στο τέταρτο (σ. 267-442) το «βυζαντινό πολύαυλο όργανο». Τέλος, παρατίθενται οι «Πηγές - Βιβλιογραφία» (σ. 445-480), το «Ευρετήριο πηγών, ονομάτων και όρων» (σ. 481-496), ο «Κατάλογος και Ευρετήριο απεικονίσεων» με αναλυτικό υπομνηματισμό (σ. 497-512), οι «Απεικονίσεις» ήτοι τα 207 συνολικά πανομοιότυπα (σ. 513-575), και «Τα αποσπάσματα των κειμένων» (σ. 577-623), δηλαδή τα πρωτότυπα ελληνικά, λατινικά και άλλα ξενόγλωσσα κείμενα, τα οποία μεταφρασμένα (από τον συγгр.) είχαν ήδη παρατεθεί και χρησιμοποιηθεί ως πηγές στα τέσσερα κεφάλαια του βιβλίου.

Η δομή κάθε κεφαλαίου ακολουθεί (με εξέταση κατά σειρά της πρωτοβυζαντινής, μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου) σε γενικές γραμμές το σχήμα: παράθεση - εξέταση - προβληματική κειμένων και ορολογίας, μνεία και εξέταση απεικονίσεων (με παραπομπές στις σ. 513-575 όπου υπάρχουν αυτές), συμπεράσματα, ταυτίσεις οργάνων και ονομάτων, συσχέτιση με τη δυτική Ευρώπη και τον αραβικό κόσμο. Όπως φαίνεται από την έκταση, αλλά και από την ανάγνωση του τετάρτου κεφαλαίου, η κυρίως ενασχόληση του συγгр. υπήρξε για πολλά χρόνια το πολύαυλον (το δηλώνει άλλωστε και ο ίδιος στην Εισαγωγή) και τα τρία προηγούμενα κεφάλαια γράφτηκαν στηριγμένα στην ίδια μεθοδολογία για την ευρύτερη κάλυψη του θέματος «Βυζαντινά μουσικά όργανα».

Ως σημαντικές διαπιστώσεις του συγγραφέα μετά την πολύχρονη τριβή του με το θέμα, σταχυολογώ φράσεις όπως «κάποιες προσπάθειες αποκατάστασης ορισμένων “βυζαντινών” οργάνων και απόδοσης “βυζαντινής οργανικής μουσικής”, που έγιναν τα τελευταία χρόνια, βασίστηκαν, δυστυχώς, σε ... επισφαλή συμπεράσματα και, επομένως, δεν κατόρθωσαν να αποφύγουν την αυθαιρεσία» (σ. 18 -ας τα προσέξουν αυτά και κάποιοι καλοπροαίρετοι κατά τα άλλα «ειδικοί» και ας εμπιστευθούν τα αποτελέσματα της επιστημονικής έρευνας), «ζήτημα χρήσης του βυζαντινού οργάνου (αλλά και οιοδήποτε άλλου μουσικού οργάνου) στην εκκλησία δεν τίθεται και καμία πηγή δεν κάνει καν έμμεση νύξη περί αυτού» (σ. 315), «η έντεχνη πολυφωνία δεν ετέθη ποτέ ως ζήτημα στη βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική» (σ. 404), «ανατρέπεται η άποψη που εκφράζεται από διάφορους ερευνητές ότι το βυζαντινό όργανο κατασκευάστηκε με βάση αραβικά πρότυπα· ο δρόμος πρέπει, μάλλον, να είναι ο

αντίστροφος, όπως διαπιστώνουμε και από τις ίδιες τις αραβικές πηγές» (σ. 436) κ.λπ.

Προβληματισμοί για τη μελλοντική έρευνα ανοίγονται πολλοί από επί μέρους αναφορές του βιβλίου (βλ. μεταξύ των άλλων, σ. 20: «Δεν είναι απαραίτητο λοιπόν να αναζητούμε πάντοτε ανατολικά πρότυπα στον λαϊκό μας μουσικό πολιτισμό· αντίθετα σε πολλές περιπτώσεις γίνεται σαφές ότι οι Άραβες ήταν εκείνοι που δανείστηκαν όργανα από τους Βυζαντινούς και όχι το αντίστροφο» –τι προεκτάσεις μπορούν να δοθούν στον τομέα της εκκλησιαστικής μουσικής;– και, ποια σχέση έχουν οι μουσικές συνθέσεις του χειρογράφου *Κρατηματάριον* με ονόματα όπως πολεμικόν, τατάρικον, τρομπέτα, κινύρα, όργανον κ.λπ. με τα τραγούδια «πολεμικόν», «παρορμητικόν» κ.λπ. τα οποία μνημονεύονται στους βυζαντινούς χρονογράφους –βλ. σ. 172 και αλλού στο βιβλίο– ή με τα ομώνυμα βυζαντινά μουσικά όργανα;).

Από την άλλη μεριά, όπως σε κάθε έργο έτσι και στο βιβλίο αυτό παρατηρούνται και λίγα σημεία τα οποία παρουσιάζουν μικρές αδυναμίες. Για παράδειγμα, στην ενότητα «Τα ηχήματα» (σ. 386 κ.ε.) σαφώς διακρίνεται η όχι μεγάλη εξοικείωση του συγγρ. με τα ειδικότερα θέματα της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής, καθώς γίνεται ατυχής ταύτιση των ηχημάτων με τις μαρτυρίες, μνημονεύεται η φαλτική παράδοση των Ιωάννη και Κοσμά Δαμασκηνού (= Μαΐουμά ή μελωδού), αποτυπώνονται μάλλον αστόχως τα «ηχήματα» των οκτώ ήχων και, τέλος, απουσιάζει σχεδόν παντελώς η βιβλιογραφική στήριξη σε σημαντικά έργα παλαιών και σύγχρονων ελλήνων μουσικολόγων!

Ας μου επιτραπεί επίσης να σημειώσω ελάχιστες, πράγματι, άστοχες συντακτικώς ή γραμματολογικώς εκφράσεις (σ. 90: «Ας συνεχίσουμε την έρευνα των πολυχόρδων, εξετάζοντας όργανα που είναι γνωστό ότι υπήρχαν στην αρχαία Ελλάδα, μήπως κάποιο από αυτά συνεχίζει την ύπαρξή του στη βυζαντινή περίοδο», ή σ. 155: «εκδόσεις της δεκαετίας του 80 και του 90»), λανθασμένη χρήση λέξεων (σ. 58: «να συμφύρει [αντί: συσχετίσει, ή ανακαλέσει στη μνήμη] ο καλλιτέχνης», σ. 404: «μόρφωμα» αντί: «μόρφωμα», σ. 234, 504 και 561: «Ρουστίκα» αντί για «Ρούστικα» και, σ. 52, 54, 206 και αλλού: «Μίριαμ» αντί για «Μαριάμ»), όπως και ασάφειες (σ. 49: «Το χειρόγραφο αυτό χρονολογείται με μεγάλη ακρίβεια στο έτος 1059, ή λίγο πριν ή μετά από αυτό, δηλαδή στα μέσα του ΙΙου αιώνα»). Ακόμη, υπάρχουν κάποιες ασταθείς κρίσεις (σ. 101-102, όπου εκφράζονται αμφιβολίες για το αν ένα όργανο που απεικονίζεται στην Αγία Σοφία του Κιέβου είναι βυζαντινό ή «των Ρώσων» –λίγο παραπάνω όμως δηλώνεται σαφώς ότι η όλη παράσταση εικονίζει σκηνές «του βυζαντινού ιπποδρόμου της Κωνσταντινούπολης»), ή αμφιβαλλό-

μενα συμπεράσματα (σ. 20, όπου θεωρείται ότι ο πολιτισμός των σλαβικών λαών ήταν απόλυτα εξαρτημένος από τον βυζαντινό [εννοείται και στο θέμα της μουσικής και των οργάνων –ήταν όμως έτσι;]).

Τέλος, κάποιες γενικότερες παρατηρήσεις: ίσως θα έπρεπε (με δεδομένη και δηλωμένη την ετοιμασία Β' τόμου) να ονομαστεί εξαρχής Α' τόμος ο παρών και προκειμένου περί έλληνα συγγραφέα και βιβλίου στην ελληνική γλώσσα να αποφευχθεί η χρήση λατινικής ορολογίας στη ροή του κειμένου (folio ή fol. αντί για φύλλο ή φ., [recto] και [verso] αντί για α και β και σ. 288: «Ist. Chalk. S. Trinitatis 133 (125)» για το χειρόγραφο Κωνσταντινούπολης, Αγ. Τριάδος Χάλκης 133 (125)· άλλωστε και οι χαρακτηρισμοί «Τάφου 14» για το χφ. Ιεροσολύμων, Παναγίου Τάφου 14, και London add. για τα χειρόγραφα της Βρετανικής, συγκεκριμένα, Βιβλιοθήκης θα μπορούσαν να βελτιωθούν ή να γίνουν σαφέστεροι). Θα μπορούσαν ακόμη να υπάρχουν αναλυτικότερες διατυπώσεις για προτάσεις όπως «Τα όργανα της οικογένειας της λύρας δεν χρησιμοποιούνται σήμερα στον ελληνικό μουσικό πολιτισμό» (σ. 64), ή «... στον ναό του Αγ. Γεωργίου στο Staro Nagoričino της βόρειας Μακεδονίας» (σ. 232), ώστε να μην δημιουργούνται απορίες και παρερμηνείες.

Η χωρισμένη σε πέντε ενότητες βιβλιογραφία (με επανέναρξη κάθε φορά της αλφαβητικής ταξινόμησης) μάλλον δεν προσφέρει στη σαφήνεια και την εύκολη αναζήτηση, όσο κι αν βοηθά (σχετικά· το παραδέχεται και ο συγγρ. στη σ. 456) στην ταξινόμηση των πηγών κατά τα θέματα τα οποία αυτές παρουσιάζουν. Χρήσιμα θα ήταν ακόμη λίγα σχόλια περί των ήχων οι οποίοι μνημονεύονται να χρησιμοποιούνται στις βυζαντινές ακτολογίες και περί της μη χρήσης σε αυτές του β' και πλαγίου δευτέρου ήχου (σ. 401-402).

Όλα αυτά, ωστόσο, είναι παρατηρήσεις λεπτολόγες και ίσως κουραστικές για ένα βιβλίο το οποίο, αντιθέτως, διαβάζεται ευχάριστα και με πραγματικά αδιάπτωτο ενδιαφέρον λόγω της συστηματικότητάς του, του πλήθους των στοιχείων τα οποία αναλύονται και της επιτυχούς σύνθεσής τους προς εξαγωγή συμπερασμάτων.

Η εξαιρετική εργασία του κ. Μαλιάρα μαρτυρεί τον κόπο στον οποίο αυτός υποβλήθηκε, τον επαρκή επιστημονικό οπλισμό που διαθέτει και την υπομονή και επιμονή του να συγκεντρώσει και να μελετήσει μέγα πλήθος παλαιών κειμένων, απεικονίσεων, αλλά και διάσπαρτων επιστημονικών εργασιών με κριτικό μάτι, αντλώντας με προσοχή ό,τι μπορούσε να είναι χρήσιμο για τον σχηματισμό του μωσαϊκού της κοσμικής βυζαντινής μουσικής στο επίπεδο της χρήσης των οργάνων· και κατά τούτο του είμαστε ευγνώμονες και περιμένουμε τον β' τόμο με τα υπόλοιπα αποτελέσματα της εργαδούς προσπάθειάς του, ώστε να καυχόμαστε για

τον στιβαρό λόγο της ελληνικής επιστήμης σε έναν τόσο σημαντικό τομέα της ελληνικής μουσικής.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

EMMANOYHA ΣΤ. ΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Catherine Vanderheyde, *La sculpture architecturale Byzantine dans le theme de Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle (Épire, Étolie-Acarnanie et Sud de l'Albanie)*. Σειρά των εκδόσεων του Bulletin de correspondance hellénique, BCH Supplément 45, École française d'Athènes 2005. Αθήνα 2005. Σελ. XVI + 184. Δύο χάρτες και 46 ασπρόμαυροι πίνακες.

Ήταν ευτύχημα για την έρευνα της βυζαντινής γλυπτικής ότι η Γαλλική Σχολή της Αθήνας στήριξε την Catherine Vanderheyde στην ολοκλήρωση της μελέτης της και ανέλαβε την έκδοση του έργου.

Το βιβλίο διαιρείται στα εξής κεφάλαια: Πρόλογος, Εισαγωγή και δυο Μέρη. Στην Εισαγωγή εκτίθενται οι στόχοι του έργου, τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής γλυπτικής παραγωγής, σχολιάζονται οι κυριότερες πηγές και οι σύγχρονες μελέτες πάνω στα βυζαντινά μνημεία της περιοχής. Στο δεύτερο μέρος της Εισαγωγής συζητείται η ιστορία και τα γεωγραφικά όρια του Θέματος Νικοπόλεως, έως τη μετάπλάσή του στο Δεσποτάτο της Ηπείρου.

Το Πρώτο Μέρος, Inventaire commenté, αποτελείται από τον σχολιασμένο Κατάλογο των γλυπτών, με τρία τμήματα: 1, Εισαγωγικά σχόλια, Remarques préliminaires. 2, Το σώμα των μεσοβυζαντινών γλυπτών κατά μνημείο, Les reliefs mésobyzantins. 3, Τα ανάγλυφα των 12ου-13ου αιώνων, Les reliefs des XIIe-XIIIe siècles, ένα κεφάλαιο όπου συζητούνται τεχνοτροπικά προβλήματα των γλυπτών στο πέρασμα από τον 12ο στον 13ο αιώνα, καθώς και η γλυπτική σε γύψο.

Το Δεύτερο Μέρος ονομάζεται Σύνθεση (Synthese) και διαιρείται στα παρακάτω κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο, Τα Υλικά, (Materiaux), ασχολείται στο πρώτο τμήμα με τα μάρμαρα των γλυπτών, την κατανομή των μαρμάρων, την προέλευση και επανάχρηση, και στο δεύτερο με τους άλλους λίθους, τους χροκαλοπαγείς και τους ασβεστολίθους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, Οι Τεχνικές, (Techniques), εξετάζονται οι τρόποι κατασκευής του αναγλύφου: Εδώ εξετάζονται το τυπικό ανάγλυφο, το επιπεδόγλυφο, το διπλεπίπεδο, τα έγκοπτα ανάγλυφα, τα ανάγλυφα σε δυο επίπεδα και τα ανάγλυφα με την τεχνική του γύψινου από μήτρα.

Στο τρίτο κεφάλαιο, Διάκοσμος, ύστερα από μια εισαγωγή εκτίθενται οι τύποι των διακοσμητικών θεμάτων: Τα γεωμετρικά, τα φυτικά, τα ζωομορφικά, οι σταυροί και τα αρχιτεκτονικά μοτίβα. Σχολιάζονται ακο-